

Beihuber Ádám

Borcseppek a kardélen

Gondolatok Záh Felicián merényletéről

AMERÉNYLETEK valahogy mindig izgalmasak, hogy azt ne mondjuk: romantikusak. Mikor Dallasban meggyilkoltak egy amerikai elnököt, az azonnal legendává vált, találgatások célpontjává, kételkedések áldozatává. Azonban az emberek többsége hisz abban, hogy *valakik* tudják az igazságot és mindez *valahol* le is van írva. Így megvan arra az esély, hogy egyszer majd megismerjük. Az már rajtunk múlik, hogy el is hisszük-e.

De ha a negyvennégy éve történtek ily homályosnak tetszenek, akkor mi a helyzet egy merénylettel, mely évszázadokkal ezelőtt történt? Vajon megtudhatjuk-e valaha is, mi történt valójában? A történészek közötti évszázados vita megengedi, hogy csendben kimondjuk: ennek mérhetetlenül csekély az esélye. De ha van bennünk elég bátorság, akkor megkísérelhetünk szabadon gondolkodni a kérdésről. Ez a cikk egy lehetőség arra, hogy másképpen következtessünk.

„Ebben az időben, amikor Hungaria a várva várt béke nyugalmának örült, és ellenségei sehonnan sem háborgatták, a béke megbontója és a gyűlölet magvetője, az ördög egy Zaah nemzetségbeli, Felicián nevű éltes és őszülő fejű nemes szívének azt sugallta, hogy egy napon karddal ölje meg urát...” (KK 206. feje.)

Az a szégyenletes esemény, melyre krónikaírónk utal, nem más, mint az 1330. évi április 17-i merénylet, melyet az említett nemes, Záh Felicián kísérelt meg a királyi család ellen, midőn azok ebédjüket fogyasztották a visegrádi vár aljában.

„...Felicián észrevétlenül belopózva odalépett a király asztala elé, és éles kardját kirántva hüvelyéből, veszett kutya módjára heves támadással könyörtelenül meg akarta ölni a királyt, a királynét és fiaikat. [...] A király jobb kezén [...] könnyű¹ sebet ejtett.

1 Korábban ez az ítéletlevélben borzasztó sebként volt leírva, de ez utóbbi lehet az igaz. MÁTYÁS, 1905. 103. Az ítéletlevél teljes terjedelmében megtalálható: ALMÁSI, 2000.

[...] a szentséges királyné jobb kezének négy ujját [...] azon nyomban levágta.² [...] Amikor az ott álló királyfiakat is meg akarta ölni, a gyerekek nevelői, Kenesichi Gyula és János nátorispán fia, Miklós közbeléptek, és bár az említett gyermekek megmenekültek, ők halálos sebet kaptak a fejükön. Ekkor egy derék ifjú, a Potok³ megyei Sándor fia János,⁴ aki a királynő al-étekfogója volt, rárohant Feliciánra, mint valami vérengző fenegyatra, és törével erősen a nyaka és a lapockája közé sújtva keresztüldöfte és a földre terítette.” (KK 206. fej.)

A *laesa maiestashoz* mért volt a büntetés is:

„Végül egyetlen serdülő fia és egy hű szolgája – akik futásnak eredtek ugyan, mégsem tudtak menekülni – ló farkára kötve végezték életüket. Kutyák falták fel az utcán holttestüket csontjaikkal együtt.” (KK 206. fej.)

„Klára nevű leányát is, ezt a gyönyörű szüzet kivonszolták a királyi udvarból, orrát meg ajkait csúful megcsonkították, hogy csak fogai látszottak; kezéről is nyolc ujjat levágtak, úgyhogy csak a hüvelykujjai maradtak meg, majd több város utcáin és terein végighurcolták lóháton, és kényszerítették a félholt szerencsétlent, hogy ezeket a szavakat kiáltsa: »Így lakol, aki hűtlen a királyhoz!«

Feliciánnak a másik, Sebe nevű idősebb leányát, aki egy Kopay nevű nemesnek volt a felesége, Lewa vára előtt Becheinek mondott Imre, e vár várnagya parancsára lefejezték, és maga Kopay is rabbilincsen rötta le a halál adóját. Ráadásul fiait a kereszties lovagok egy tengeri szigetre szállították, hogy sose lássák viszont szülőföldjüket. Végül magának Feliciánnak a nemzetségéből sok nemeset felkoncoltak.” (KK 207. fej.)

Mіндеzen történetekkel számtalanul foglalkoztak az elmúlt korokban, és foglalkoznak vele még ma is. A szinte sokkoló cselekedet és a példa nélküli büntetés önmagában még nem lett volna elég ily nagyfokú érdeklődéshez; már a kortársak számára sem volt kielégítő a tett okaira adott hivatalos magyarázat. Almási Tibor szerint a forrásokkal kapcsolatban két lényeges kérdést érdemes feltenni: egyrészt volt-e valamilyen oka Felicián tettének, másrészt pedig volt-e valamilyen oka az ítélet kegyetlenségének.⁵ A kettő akár igen távol is állhat egymástól.⁶ Ezzel a megállapítással feltétlen egyet lehet érteni. Ami a megtorlást illeti, önmagában az a tény, hogy valaki kezét emel a királyra és családjára, olyan súlyos cselekedet, hogy a megszilárdult uralkodói hatalomnak

2 Ezt a részletet az Itáliában fennmaradt, 13 évvel az események után lejegyzett monda pontosabban írja le. MÁTYÁS, 1905. 106.

3 Ma Sárospatak.

4 Az 1336-os adománylevélben mindez szintén le van írva indoklásul annak, hogy a király megjutalmazza Sándor fia Jánost ezért a tettéért. MÁTYÁS, 1905. 99.

5 A kegyetlenség különösen annak fényében kirívó, hogy a korábban merényletet megkísérlők mily kevés büntetésben részesültek. A kettő között persze közvetlen összefüggés is lehetséges. PETROVICS, 2000. 428.; 434.

6 ALMÁSI, 2000. 192.

feltétlen példát kellett statuálnia.⁷ Persze létezik ezen túl még egy magyarázat, amelyre később térek ki.

A merénylet kiváltó okának keresése a történéseket a 19. század utolsó harmada óta foglalkoztatja. Voltak olyanok, akik Felicián leányának, Klárának szomorú esetével hozták összefüggésbe a tettet,⁸ mások mereven elutasították ezt az elméletet.⁹ A vitára magára azonban e helyütt nem térnék ki, megtették ezt helyettem mások.¹⁰

Van még egy kérdés azonban, melyre a források részletesen kitérnek ugyan, mégsem tették fel soha: nevezetesen, hogy mi történt azon a napon? A kérdés meglehetősen dőrének tűnhet első hallásra, hiszen a hiteles források – köztük egy valószínűsítetten szemtanú krónikás beszámolója¹¹ – látszólag meglehetősen pontosan leírják az ebédlőben történeteket. Ugyanakkor ez a leírás, összevetve jelenlegi tudásunkkal, olyan anomáliákhoz vezet, melyek jogossá teszik a pontosabb válasz igényét. Kérdés csupán az, vajon a források – és itt elsősorban az ítéletlevél és a Képes Krónika leírását használom fel, mint az eseményeket leg-hívebben tükröző dokumentumot és elbeszélést¹² – megadják-e a választ a felmerülő problémákra. Véleményem szerint igen, bár hozzá kell tenni, hogy a források szegényessége alapvető bizonytalanságot okoz a bizonyításban, mint ahogy teszi ezt az összes eddigi magyarázatnál is, és inkább a hipotézisek világába emeli. Mint a címben is utaltam rá, ez az írás nem több mint néhány megfontolásra érdemes gondolat.

1. Legelőbb ismerkedjünk meg Záh Felicián életével: ennek ismerete nélkül tette sem értelmezhető a maga egészében. Záh Felicián a 12–13. század fordulóján több ágra szakadt Záh nemzetség tagja volt, mely nemzetség birtokai Nógrád, Heves és Gömör megyében terültek el. A birtokok középpontja valószínűleg a Nógrád megyei Záhtelek lehetett, melyről a nemzetség a nevét is kapta.¹³

A Záh név első említése egy 103 évvel a merénylet előtt, 1227-ben kelt oklevélben olvasható. Eszerint a Záh nembeli Tordas fiai féktelenkedésük közepette megölték II. Endre udvari káplánját. Felicián szűkebb családjának első

7 ALMÁSI, 2000. 192.

8 Lásd MARCZALI, 1899. – De e mellett teszi le voksát ENGEL, 2001. 120. is.

9 Lásd PÖR, 1900.

10 TÓTH, 2003.

11 MÁTYÁS, 1905. 100.

12 Az ítéletlevél hitelességét legutóbb Almási Tibor bizonyította a már említett írásában, a Képes Krónika tudósítása pedig, néhány apróbb, dolgozatunk szempontjából lényegtelen pontatlanságot leszámítva, szintén autentikus.

13 TÓTH, 2003. 47.

ismert tagja Jób pécsi püspök, Felicián nagybátyja, aki 1275-ben fivére fiaival, Jóbbal és Feliciánnal osztozott egy birtokon. Ekkor Felicián tíz éves lehetett.

Feliciánról nem tudjuk, hogyan emelkedett magas pozícióba. Tény azonban, hogy érett férfiként, körülbelül 43 évesen, 1308-ban részt vett Gentilis bíboros pápai legatus és Csák Máté kékesi találkozásán,¹⁴ ami bizonyítja, hogy Csák Máté vezető emberei közé tartozott. A megállapodás azonban nem hozott tartós eredményt; Károly Róbert és Csák Máté között a viszony egyre feszültebbé vált, míg végül Csák Máté az egyházzal is szakított. Ennek következtében parancsot adott az egyházi birtokok feldúlására és kifosztására. Ennek egyik végrehajtója Záh Felicián volt. 1310-ben megtámadta a veszprémi egyházmegye birtokában lévő Pilis megyei Bajt. 1311-ben Csák Máté Fulcyanus nevezetű embere nagy pusztítást és rombolást végzett az esztergomi érsek vágszerdahelyi birtokán.¹⁵ Bár ezek a tettek nem annyira Feliciánt jellemzik, sokkal inkább a korszakot magát,¹⁶ de az tagadhatatlan, hogy a bennük való részvétel formálta a férfi jellemét.

1315-ben I. Károly két társával együtt Záh Feliciánt is igyekszik maga mellé állítani, de mivel az nem állt kötélnek, összes birtokát elkobozta. Feliciánt ez jobb belátásra bírhatta, mert három évvel később már a király emberei között találjuk. Elnyerte a király bizalmát, olyannyira, hogy túl hatvanadik évén, 1326-ra megkapta a semptei várnagyi címet is.¹⁷

Tehát mi az, amit egyértelműen kijelenthetünk? Hogy Záh Felicián katona volt, a kor főuraihoz hasonlóan képzett, gyakorlott katona, akinek a belháborúk során volt alkalma tapasztalatot szerezni. Az ítéletvel vérengző, kegyetlen embernek írja le,¹⁸ amiből számunkra jelenleg csupán az a fontos, hogy értett

14 KRISTÓ – MAKK, 1988. 78.

15 Kristó Gyula, a többi kutatóval ellentétben, ez utóbbi eset végrehajtójában nem látja egyértelműen Feliciánt. Az lehet, hogy Máté egyik, Fulcyanus nevű familiárisa 1311–1312-ben felégette a Nyitra és Pozsony megye határán fekvő Szerdahely érseki birtokot, de hiába vélte Pór Antal lehetségesnek ennek megegyezését Záh nembeli Feliciánnal, ő – jóllehet tudja: a Felicián névnek pl. Felchianus-Felcianus alakja is van, amely nem áll messze a Fulcyanus formától – mégsem mer gondolni az azonosításra, hiszen Fulcyanus végtére akár a Máté közvetlen környezetében több alkalommal előfordult Fultus fia, Miklós apjával is egyezhet, de lehet mind ettől, mint a Záh nembeli Feliciántól különböző személy. KRISTÓ, 1973. 127.

16 TÓTH, 2003. 48.

17 TÓTH, 2003. 48.

18 „...valamint az ország lakosainak ártalmára és vészes megbotránkoztatására nem szűnt meg számos rokonának és földijének megölésében és behálózásában szaporítani napjait, fertőző megátalkodottságának kárhözatos háborgásában telhetetlen vágya tébolyát a szent vér kiontásával kívánta csillapítani...” (Ítéletlevél) ALMÁSI, 2000. 194.

az öldökléshez. Nagy kérdés azonban, hogy egy képzett ember miképpen nem tudta végrehajtani gyilkos tervét, miként lehet az, hogy a királyi családból senkinek az életét nem oltotta ki. Az elméletek kuszasága miatt nem tudjuk, ki volt az elsődleges célpont. A király-e, ki ártalmára volt? A királynő, aki kerítőként vádolható leánya megrontásában?¹⁹ Vagy, összeesküvés okán, az egész királyi család? Mindenesetre „komoly” baja egyiküknek sem lett. Nem magyarázhatjuk azzal sem, hogy sietnie kellett, nehogy észrevegyék, hiszen „...szabad bejárása volt hozzá (nevesül: a királyhoz), ajtaja akadálytalanul nyitva állt előtte.” (KK 206 fejj.) Az idő ugyan szorította, de nem annyira, hogy ne lett volna ideje vagdalkozni, sőt két emberen – igaz, ezek elébe mentek a bajnak – halálos sebet ejteni.²⁰ Az ott tartózkodó alétekgfogó volt az egyetlen ellenfele, és csak ezután történt, hogy „...az ajtókon keresztül innen is, onnan is berohantak a király bajvivó vitézei...” (KK 206. fejj.) Érthetetlen.

2. De térjünk vissza arra, hogy a kortársakat leginkább a merénylet igazán meg nem állapított kiváltó oka érdekelte, és szintén ez foglalkoztatja a jelen történéseit is. A krónikákban megjelenő ördögi sugalmazást²¹ nyugodtan elvethetjük, mint indító okot. Ezen kívül három igazán megalapozott lehetőség marad:

a. Az első ezek közül a neves íróinkat megihlető, népmondákban is fennmaradt történet, Klára gyalázata. Eszerint Erzsébet királynő öccse, a későbbi lengyel király, Kázmér (1334–1370) megrontotta volna Felicián leányát, és az ettől való dühében támadt a királyi családra az idős nemes.

Nem célunk részletesen körbejárni e problémakört. Ez a változat leginkább külföldi mondákban maradt fenn, ami csökkenti a megalapozottságát, bár figyelmen kívül nem hagyhatjuk. A mondák hitelét leginkább az adja, hogy ezek a beszámolók szintén egykorúak, ami bizonyítja, hogy a história közszájon forogott a kor szereplői között.²²

19 Mind a kettejük a jobb kezén sérült meg, ami védekező mozdulatra utal. Ez egyben azt is jelenti, hogy mind a királyt, mind a királynét érte támadás. És persze mutatja a támadás váratlanságát is, hiszen felállni az asztaltól, elmenekülni a támadó elől egyiküknek sem volt ideje.

20 Ez a seb, még ha a fejükön ejtették is, nem biztos, hogy azonnali halálhoz vezetett. Elégdjünk meg azzal, hogy a két nevelő a továbbiakban nem tudott részt venni a küzdelemben. Itt kell megjegyeznünk, hogy Bollók János Képes Krónika-fordításában (BOLLÓK, 2004.) a nevelők ejtenek halálos sebet Feliciánon. Ugyanakkor be kell látnunk, az időtényező szempontjából ez mellékes.

21 MÁTYÁS, 1905. 102.

22 Az is egy lehetőség, hogy a Képes Krónikában megjelenő Bánk bán történet ezt az esetet írja le. „De – ő, milyen fájdalom – az említett úrnő kétségkívül az emberi nem ellenségének sugalmazására a nagyságos Bánk bán úr feleségét erőszakkal kiszolgáltatta egyik idegenből jött fivérének,

A külföldiek közül először az *olasz monda* tudósít róla, amely még csupán azt említi, hogy a már özvegy királyné segítségével gyalázhatta meg öccse²³ a leányt.²⁴ A *lengyel monda* ennél már jobban tájékozott. Ez megemlíti Kázmér nevét, aki hírhedt volt laza erkölceiről, és ennek tulajdonítható Klára általa történt megbecstelenítése is.²⁵ A királyné közbenjárására több változat is él, de olyan elbeszélés is fennmaradt, mely egyedül Kázmér bűnéül rója fel az esetet.²⁶ Ez utóbbi annál is inkább valószínű, mivel a kortársak közül az itáliai szerzón kívül senkitől, sem német, sem lengyel, sem cseh szerzótől gyakorlatilag nem származik egyetlen sor sem, mely Erzsébet királyné erkölcsi tisztaságát megkérdőjelezi. Az *olasz monda* tartalmának értékelésékor mérlegelni kell, hogy a nápolyiak nem szerették a királynét.²⁷ Mindemellett az sem tisztázott, vajon ekkor Kázmér herceg Magyarországon tartózkodott-e.²⁸

A fenti rövid kivonat mutatja, mekkora bizonytalanság uralkodik a történet körül. Ezek közül az egyik legnagyobb, amely a *magyar mondában* maradt fenn, az az, hogy a leány megbecstelenítése és a merénylet között három és fél hónap telt el. A történeteket Klára még újév napján elmeséli atyjának, aki erre nem tesz semmit. Pór Antal szerint önmagában megcáfolja a hitelességet, hogy a leány ott maradt az udvarban, ahol mindezen gyalázat megesezt vele, és az apja is csupán április közepén kap mindemiatt dührohamot.²⁹ De ha nem fogadjuk el az ítéletlevél és a krónikák azon jellemzését, hogy Felicián tébolyult volt a szó klasszikus értelmében, mint ahogy ennek elfogadása a legnehezebb mindenki számára, akkor mindennek máris van értelme. Felicián nem akarta megölni a királyt. Vagy egyáltalán, vagy – amennyiben összeesküvés volt – még nem. A saját jól felfogott érdeke volt, hogy ne tegyen semmit, semmi meggon-

hogy csúfot úzzön belőle. Emiatt a Bor nemzetségből származó Bánk bán kardját a királynő vérével száználman beszennyezte, és szörnyű sebet ejtvén rajta [...] megölte, [...] és Bánk bán egész nemzettségében átkos és borzasztó vérontás következett.” (KK 174. fejj.) Ez a történet tele van pontatlanságokkal (lásd KK 369., a 659. jegyzetben), és bizonyítottan nem létezett 1330 előtt. Mindennek oka lehet, hogy a krónikás nem írhatta le a történetet Anjou Lajos király alatt, és így akarta megörökíteni. Valamint az is elképzelhető, hogy a korábbi esettel akarták igazolni a szörnyű megtorlást, ezért került bele. Mátyás Flórián, aki először fedezte fel a párhuzamot, végül arra a következtetésre jutott, hogy Klára története nem lehet igaz. (TÓTH, 2003. 47.)

23 Vagy a királyné húgának fia.

24 MÁTYÁS, 1905. 105.

25 MÁTYÁS, 1905. 107.

26 MÁTYÁS, 1905. 109.

27 PÓR, 1900. 6.

28 PÓR, 1900. 7.

29 MÁTYÁS, 1905. 114.

dolatlant. Egy dolgot tehetett csupán: jogorvoslatot kért a királytól. Feltételezhetjük, hiába volt erre négy hónapja, elégtételt nem kaphatott, hiszen Kázméról, a királyné öccséről és lengyel trónörököséről volt szó. Érinthetetlen volt.

Mindaz persze csak akkor állja meg a helyét, ha megtörtént a leány megbecstelenítése. Hogy lehet-e valami igazság Záh Klára történetében? Semmiképpen sem vethetjük el. Ahogy Almási Tibor is írja: személyes indítékok és motívumok körének kizárására nincs is alapunk.³⁰

b. A második lehetséges ok: az összeesküvés. Felkelésből fakadó merénylet volt már korábban is Károly Róbert ellen,³¹ így nem lenne meglepő egy újabb kísérlet. Legutoljára Tóth Krisztina foglalkozott a témával,³² aki egy eddig nem vizsgált oklevél alapján jutott el az összeesküvés meglétének bizonyításáig.

Az oklevél, amelyet 1331. szeptember 29-én adott ki Károly király, bizonyítja, hogy Bors fiainak Paláston lévő birtokrészét Bessenyő Gergely kapta meg, mivel az előző tulajdonosok összeesküvés vádjában bűnösnek találtattak. Az összeesküvést pedig a Záh-féle merényletkezeléshez kapcsolták a bírák. Később Bacsó és Kopaj birtokrészét 1344-ben I. Lajos adományozza el, mivel a két férfit bűnösnek találták árulásban.³³ Kopajról már tett említést a Képes Krónika. Ő volt a férje Záh Felicián másik lányának, Sebének, azaz Kopaj Feliciánnak a veje. Az ő apja volt a fent nevezett Bors, tehát ő és testvérei, többek között Bacsó fej- és jószágvesztéssel lakottak.

Mindaz persze nem bizonyítaná egyértelműen az összeesküvésben való részvételüket. De ha megnézzük az ítélettel valószínűleg vonatkozó passzusát, máris tisztul a kép: „*A nevezett Felicián leányait hitvesül vevőknek a testvérei és közeli rokonai kizáratván a királyi udvarból maradjanak meg békében a maguk tulajdonában büntetlenül, de a királyi udvarba belépni soha semmi szín alatt, még a királyi felség, avagy a bárók hívéül szegődve se merészeljenek.*”³⁴ Ez alapján ugyanis Bacsónak és Bors többi fiának már nem kellett volna bűnhődni. De olvassunk egy kicsit tovább: „*Ha azonban közülük valakit e förtelmes bűn cinkosának találunk rábizonyítván ezt kétségbevonhatatlanul, bűnhődjék az is halálbüntetéssel, és fosztassék meg összes jószágától s minden birtokától.*”³⁵ Azaz Bacsónak és fivéreinek közül kellett hogy legyen a merényletkezeléshez, különben nem végezték volna ki őket. Lehet azonban ezt másként is értelmezni? Az én válaszom az, hogy lehet. Hagyjuk azonban néhány mondat erejéig függőben a kérdést.

30 ALMÁSI, 2000. 193.

31 Vö. PETROVICS, 2000.

32 Vö. TÓTH, 2003.

33 TÓTH, 2003. 49.

34 ALMÁSI, 2000. 196.

35 ALMÁSI, 2000. 196.

Meg kell még vizsgálnunk ugyanis, mi készíthette arra Záh Feliciánt és társait, hogy összeesküvésbe keveredjenek. 1330-ra a királyi hatalom meglehetősen stabil volt; semmi nem fenyegette komolyan az ország belső rendjét és békéjét.³⁶ Ebben az időszakban bizony egyre inkább az oligarchák volt híveinek szembe kellett nézniük azzal, hogy kiesnek a király kegyeiből. Egyszerűen fogalmazva: az uralkodónak többé nem volt szüksége rájuk; gondolhatott arra is, hogy saját, kipróbált embereivel veszi körül magát.³⁷ Mindez a „megbízhatatlan” nemeseket nemcsak címeik, hanem birtokaik elvesztésével is fenyegette.³⁸ Meg kell engedni, a politikai hatalom elvesztése nem járt feltétlen együtt a birtokok elvesztésével, így a föld továbbra is biztosíthatott némi befolyást.³⁹

Záh Felicián az 1326-ban elnyert semptei várnagyi címet 1328-ra elvesztette.⁴⁰ Vannak akik úgy vélik, ez a közvetlen indítóoka a merényletnek. De akkor miért várt két évig? Talán azért, mert ennyi ideig tartott kidolgozni az összeesküvés részleteit?⁴¹ Ha ez igaz, és ez a magyarázat, akkor bizony ez volt a világtörténelem legfurcsább, legrosszabbul előkészített összeesküvése. Két év tervezgetés után mindösszesen ennyire jutni, nos, ez több mint kínos. Ebben az esetben Felicián nem dühöngő őrült volt, hanem valódi bolond. Társai nemkülönben. Ezt természetesen az cáfolja a legjobban, hogy Felicián, annak ellenére, hogy már nem volt oly nagyon a király kegyeltje, még mindig az udvarban tartózkodott.⁴²

Az ítéletlevélben megjelenik, hogy Felicián nem egy, hanem több címét is elvesztette.⁴³ Így hát nem csak a két évvel korábbi eseményre lehet hivatkozni, hanem történhetett közben több dolog, amiről nincsen tudomásunk. Ez és a jövőtől való félelem lehetett indítója tettének.⁴⁴ Persze nehéz elképzelni, hogy valaki annyira féljen a fő- és jószágvesztéstől, hogy kivont karddal támadjon a királyra, ezáltal biztosítva mindene elvesztését. Ez mindenképpen bekövetkezik; akkor is ha életben marad valaki a királyi családból, és akkor is, ha netalántán

36 Vö. HÓMAN – SZEKFŰ, 1936. 56–73.

37 Vö. TÓTH, 2001. 89.

38 Ezt példázza Zólyomi Doncs esete is, aki vezető személyisége volt az udvarnak, de mivel a másik oldalról állt át, sohasem volt képes eloszlatni a személye körüli gyanakvást. Ugyanakkor, mikor Felicián, ő is kezdte elveszteni politikai hatalmát. ENGEL, 2001. 125.

39 BERTÉNYI, 1987. 143.

40 TÓTH, 2003. 48.

41 TÓTH, 2003. 49.

42 Az udvar nem állt nyitva mindenki számára. Csupán azok lehettek tagjai, akik hivatalt viseltek, vagy akit a király *aulája* (a király magánudvara) fizetett tagjává választott. ENGEL, 2001. 126.

43 „...megfosztotta tisztségétől...” ALMÁSI, 2000. 195.

44 TÓTH, 2003. 48.

nem. Szinte biztosan ő lesz az első, akit elnyel a kibontakozó káosz. Véleményem szerint Záh Feliciánnak ezt át kellett látnia – eleget forgolódott az ország vezetőinek körében. És itt megint megjelenik az összeesküvés szükségessége; kellett olyan emberek, társak, akikre számíthat, hogy elkerülje végzetét. De vajon volt-e elegendő indítéka erre? Semmi nem utal arra, hogy fenyegette volna birtokainak, rangjának elvesztése. Támadt volna azért, hogy a maga érdekét megbosszulja, ezzel leszármazottai minden esélyét eltékozzolja? Nem valószínű.

Ugyanakkor, ha szigorúan csak az azon keddi napon történeteket vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy összeesküvésre semmilyen jel nem mutat. Pedig Bonfini is azt feltételezi a merénylet egyedüli okaként, hogy a Záh nembeli Felicián királyságra tör.⁴⁵ Ez nyilvánvalóan túlzás, de ugyanazért, mint ami miatt az összeesküvés lehetősége azon a napon nem jelent meg. Egy ilyen merénylethez ugyanis olyan előkészületek kellene, amelyek biztosítják az elkövető életét, és lekötik a király vitézeit, akik nyilvánvalóan óvják urukat⁴⁶ – mint ahogy fel is koncolták Feliciánt. Az a magyarázat, hogy végül minden összeesküvő közül csak Felicián vállalta a tett felelősségét,⁴⁷ szintén nem állja meg a helyét. Itt új-fent utalnék arra, hogy Felicián katona volt, így tudnia kellett, hogy abból a teremből elve nem jön ki. A királyt önmagában megölnie fölösleges, hiszen fia, Lajos trónra fog ülni, még ha gyermek is. Négy vágásra pedig egyszerűen nincsen lehetősége, hiába láttuk az elején, hogy volt ideje támadni, az csupán egy, esetleg két sikeres emberölést feltételez. Mint tudjuk, a második támadásban megakadályozták. És amíg lekaszabolta az útjában lévőket, rajta is vesztett. Mindemellett azzal is tisztábban kellett lennie, hogy ezzel mindenét elveszíti, még ha a büntetés súlyosságát előre nem is láthatta.

Be kell látnunk, hogy a folyamat, mely negatív rendelkezésekkel sújtotta a régi Csák Máté híveket és azokat, akik nem váltak be az új hatalom képviselőiben, nem Záh Felicián tette után indult meg, már korábban elkezdődött. Felicián tette megadta a hatalomnak azt a lehetőséget, hogy végleg leszámoljon vélt vagy valós ellenségeivel, s mindazokkal, akikre nem volt szüksége. Az ítéletlelél megengedi az összeesküvés lehetőségét.⁴⁸ Teheti ezt azért, mert a

45 „Elhatározta, hogy ékezés közben váratlanul megtámadja a királyt, a gyermekeit és a királynét, hogy vele együtt utódait is megölve zarnoki uralomra tegyen szert, és mindennel kénye-kedve szerint rendelkezék.” (BONFINI 2.9.255)

46 MÁTYÁS, 1905. 111.

47 TÓTH, 2003. 50.

48 „Továbbá állapotra, nemre, rangra és életkorra tekintet nélkül mindazon személyekre is kiterjesztjük, hogy fővesztés büntetésével lakoljanak és veszítsék el a fentiek szerint összes birtokukat, akikről természetesen beigazolódik, hogy segítői, tanácsolói, előmozdítói, avagy bármilyen formában is részesei

korábbi támadások, felkelések mögött mindenkor szervezettség állt,⁴⁹ de teheti azért is, hogy megadja a politikai felhatalmazást bárkinek az elítélésére, aki csak kissé is gyanús, illetve fölösleges. Ha így nézzük, akkor a fentebb felsorolt oklevelek ilyen irányú utalása szintén ehhez a vonulathoz tartozik, és Bors fiainak kivégzése ártatlanságuk ellenére is történhetett.

Erre utal egyébként az ítéletlevél szentenciájának utolsó szakasza is, amelyben a bírák azt ajánlják a királynak, hogy jobban válogassa meg, kiket enged közel magához, s hogy a kegyébe fogadott régi hűtleneket jobb távol tartania udvarától.⁵⁰ „A királyi kormányzat udvarában pedig csak olyanok szolgáljanak és tartózkodjanak, akiket erre a tiszta hitnek és az őszinte hűségnek az állhatatossága, valamint a szigorú és jámbor erénynek a tisztessége ajánl.”⁵¹

Mindezen felvetések természetesen nem cáfolják meg az összeesküvés esetleges meglétét, mindösszesen megkérdőjelezik, hogy nagyobb létjogosultsága lenne, mint akár Záh Klára történetének. Minthogy jelzi ugyan, hogy Felicián akkor nem összeesküvőként cselekedett, de azt nem zárja ki, hogy a király meggyilkolásáról szövögetett, akár széles körben elterjedt terv hatására. Az is lehetséges, hogy Felicián egyszerűen csak túl korán lépett. De vajon miért tette?

c. Az ítéletlevélben szerepel egy indok, hogy Záh Felicián miért tette amit tett: a király megfosztotta őt tisztségeitől, s e sérelmén képtelen volt felülemelkedni.⁵² Az előbb már bizonyítva volt, hogy ez minden valószínűség szerint igaz, csak azt nem lehet tudni, hogy ez magányos elkeseredettségbe vagy reménytelen összeesküvésbe kergette Feliciánt. Akármelyik is volt – főleg amennyiben Klára esete is megtörtént – a férfiben izzó dühnek, állandó gyűlöletnek újabb tápanyagot szolgáltatott. De nem lépett, mikor elvesztette a semptei várnagyi címet, és nem lépett akkor sem, mikor Klárával megesett a gyalázat. Nem, mert saját érdeke ellen való lett volna!

Nézzük meg közelebbről, milyen személyiség volt is Záh Felicián. Ahogy a krónikák mondják: bizony becsvágyó. Csák Máté mellett nem meggyőződésből harcolt, hanem a hatalom ígéretéért. Mikor már nem volt más választása, azonnal átállt a királyhoz, és ahogy az életrajzából kiderül, a húszas évek közepére a király közeli emberévé vált. És ez nem változott meg halála napjáig! Egy ilyen embert bizony mélyen érinthetett, hogy mindaz, amiért harcolt, élete

voltak az előadott kárhozatos merényletnek...” ALMÁSI, 2000. 197. – Az összeesküvés képe bontakozik ki Botka Tivadar írásából is. BOTKA, 1873. 454–461.

49 TÓTH, 2001. 88., valamint PETROVICS, 2000. 424.; 428–430.

50 ALMÁSI, 2000. 192.

51 ALMÁSI, 2000. 197. – Egyben érdemes megfigyelni, mennyire összhangban vannak ezek a szavak az udvarban kibontakozó lovagi életformával. ENGEL, 2001. 127.

52 ALMÁSI, 2000. 192.

alkonyára kicsúszik kezei közül, hogy fiára sem hagyhatja a megszerzett pozíciókat, lehetőségeket.

Hogy is szólt az országos bíróság? *„Ezért azután a jótékony királyi béketűrés – mert az elnyert kormányzati hivatalból kifolyólag kétségkívül neki kell megtorolnia kinek-kinek a túlkapásait – mindezt már nem tűrhetően tovább, azzal igyekezett megzabolázni őt, hogy megfosztotta tisztségeitől, s nem pedig a bűnének súlya szerint kijáró fővesztési ítélettel lakoltatta, amelyre pedig ő nem is egyszerűen lett volna méltó, hanem ha lehetséges lenne egy, a gaztettek összes vállfajában tökéletes jártasságot szerzett gonosztevőt feléleszteni csak azért, hogy aztán újra meghalhasson, akkor ez százszorosan is megérdemelte volna a szörnyű halálbüntetést.”*⁵³ Ebből nemcsak az előbbi igazsága derül ki, hanem – a nyilvánvaló túlzásokat leszámítva, melyek Felicián démonizálását voltak hivatva szolgálni – az is, hogy Felicián erőszakos, hirtelen haragú, agresszív, nagyhangú ember volt.

Természetesen ennek megállapításában nem kell ezen forrásokra hagyatkozni; elég megnézni a férfi életútját. Csak Máténál egyértelműen ő volt a végrehajtó ember; ami pusztítást véghezvitt, az híven tanúskodik kegyetlenségéről. Minderről több kutató is hasonlóan vélekedik.⁵⁴

Elégséges-e az alg kordában tartható indulat és a keserűség ahhoz, hogy valaki egy nap gondolván egyet mindent feladva a királyra támadjon? Úgy tűnik, nem. Saját javai, címei fontosabbak lehettek – természetszerűleg –, mint az értelmetlen bosszú. Ismételjük önmagunkat: évekig, vagy legalább egy negyed évig nem tett semmit; politizált az udvarban.⁵⁵

3. Minden bizonnyal nem a bátorságát kellett összeszednie. Különbösen is, milyen bátorság kell a józan ész elvesztéséhez? Ha semmit nem tudunk más-képp bizonyítani, akkor kénytelenek vagyunk a forrásainkra hagyatkozni. Ezek pedig őrületről szólnak.

Az önpusztító akcióra kész tébolyodott gyilkos teóriája már a középkori közvélekedés számára sem lehetett teljes,⁵⁶ mint ahogyan hiányérzetet kelt ma is. De talán ennek a hiányérzetnek a magyarázata máshol keresendő. Nem abban, hogy mit igyekeztek eltitkolni ezzel a teóriával, hanem ott, miért válik valaki önpusztító, tébolyodott gyilkossá.

Az emberek ritkán tébolyodnak meg csak úgy, de gyors tudatmódostulási jelenségeket ismerünk. A mai jog a hirtelen felindulás és a beszámíthatatlanság fogalmát ismeri. Enyhítő körülménynek tekinti, ahogy annak idején az örületet vették volna annak. Ez azonban az ítéletlevélbe nem kerülhetett volna

53 ALMÁSI, 2000. 195.

54 TÓTH, 2003. 48.

55 A merénylet előtt Csehországban volt követségben. ENGEL, 2001. 119.

56 Erre utalhat Záh Klára egykorú története. ALMÁSI, 2000. 191.

bele, hiszen eszevesztett embert elítélni nem lehet.⁵⁷ Ha burkoltan is azonban, de megjelenik az oklevélben: „...*valamint az ország lakosainak ártalmára és vészes megbotránkoztatására nem szűnt meg számos rokonának és földijének megölésében és behálózásában szaporítani napjait, fertőző megátalkodottságának kárhozatos háborgásában telhetetlen vágya tébolyát a szent vér kiontásával kívánta csillapítani.*”⁵⁸

Nehéz elfogadni az őrületet, még akkor is, ha az őrületnek számtalan formája létezik, és köztük van olyan, mely kirobbanásáig az amúgy háborodott illető teljesen normálisnak látszik. De ne hagyatkozzunk a források túlzó jelzőire, nézzük megint csak a konkrét eseményeket. Pontosabban az azokról tanúskodó sérüléseket. Az ítéletlevél így ír erről: „...*amikor személyesen maga megjelent körünkben, egyszersmind megmutatta sérült jobb kezét azzal a borzasztó sebbel, amelyet viszonzásul kapott a már taglalt, a király úr által e Feliciánnak nyújtott jótéteményekért, továbbá megmutatta saját, valamint királyné úrasszonnyunknak, illetve fentebb írt két fiúknak a ruháit a kiontott szent vérral úgy elborítva, hogy ahhoz csak a féktelen vízáradat fogható, bemutatta ezenkívül a királyné úrasszony négy ujját és fiaik hajfürtjeit, amelyeket Felicián kardja vágott le mind.*”⁵⁹

A királyfiak hajfürtjeit túlzásnak kell minősíteni; valószínű csak a bizonyítás kedvéért prezentálták őket. Erre utal az is, hogy a későbbi beszámolók nem említik őket. A többi sérülések arról árulkodnak, hogy Felicián összevissza, szinte tudattalanul vagdalkozott, ahogy le is írták, ami nem vall arra a jól képzett, tapasztalt katonára, akire a korábbi forrásokból következtethetünk. Mindez egy önmagából teljesen kikelt, a józan gondolkodásra, tervezésre képtelen ember képe, aki ténylegesen nem tudja, mit cselekszik. De ettől még nem feltétlenül őrült.

Lehetséges olyan állapot, mikor az ember úgy viselkedik, mint egy eszevesztett, holott a hétköznapiakban egyáltalán nem az. Ez pedig – első hallásra bármilyen furcsán hangozzék is – a részegség. Méghozzá a tartós alkoholizmusból eredő részegség. Köztudott, hogy az alkohol módosult tudatállapotot idézhet elő, ha megfelelő koncentrációban van jelen a szervezetben. Ha az egyénnek amúgy is hajlama van az erőszakra, elvesztheti azokat a közösségi korlátokat, melyek meggátolják a szertelen pusztítást.⁶⁰

57 MÁTYÁS, 1905. 102.

58 ALMÁSI, 2000. 194.

59 ALMÁSI, 2000. 195.

60 A psychopathológiai tünetek szerint több formát különböztetünk meg. Az epileptoid-tenebrosus formánál a váratlanul beálló tudatzavar áll az előtérben: a magatartás aránylag rendezett lehet, de súlyos indulati kitörések, agresszív megnyilvánulások könnyen jelentkezhetnek. ORTHMAYR, 1970. 101.

Egy Záh Feliciánhoz hasonló társadalmi rangban lévő ember pedig leginkább bort ivott. Nem tudjuk pontosan, hogy ez a bor milyen lehetett, de ismerjük a szőlőfajtákat, amelyből készítették⁶¹ és a technológiát is, ahogyan előállították.⁶² A középkori európai források kétféle borról tesznek említést: egy magasabb alkoholtartalmúról (*vinum frannicum*) és egy gyengébb minőségűről (*vinum hunnicum*). A kétféle név eltérő szőlőfajtából készült bort takarhat. Az előbbi természetesen drágább is volt.⁶³ Tudjuk, a Magyar Királyságban ekkoriban, az Árpád-kor végén és I. Károly uralkodásának második felében hatalmas mennyiségben termesztettek szőlőt, készítettek belőle bort és kereskedtek vele,⁶⁴ viszont – a kora-újkorral ellentétben, mikorról megbízható adataink vannak – nincsenek ismereteink a borfogyasztási szokásokat illetően.⁶⁵ A 14. századra vonatkozóan nem tudhatjuk, milyen módon itták. De akár töményen, akár vízzel hígítva, az alkohol mindenképpen megtette a hatását. Gyerekkoruktól hozzászoktak és kívánták is.⁶⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy estére, kisebb-nagyobb mértékben, mindenki kapatos volt.

A mi szempontunkból azonban lényegesebb, hogy aki rendszeresen iszik akár csak kisebb mennyiséget is, annak a szervezete hozzászokik az alkohol folyamatos jelenlétéhez, és amíg nem viszi túlzásba, addig nem is befolyásolja cselekvőképességét. Ha azonban rendszeresen többet, esetleg sokkal többet iszik a kelleténél, akkor az ítélőképessége nagyban csökken. Az alkoholizmus elősegíti a közösségi normák semmibe vételét, s az önfegyelem, a kritika nagyfokú leromlása miatt elsősorban azon cselekedetekben játszik nagy szerepet, amelyek hirtelen történnek,⁶⁷ mivel azonban az illető szervezete hozzáedzódik az alkohol jelenlétéhez, külső szemlélő nehezen tudja megállapítani, hogy részegsége meghaladja-e a még kontrollálható mértéket.⁶⁸ Így Záh Felicián a király elé is könnyedén bejuthatott.

Ennek az értelmezésnek nem mond ellent, hogy a királyi család még csak ebédhez készülődött. Ebben a korban az ebéd (*prandium*) nem a mai értelemben vett délebbé volt, hanem a napi két étkezés egyike. Körülbelül délelőtt ki-

61 Vö. GYULAI, 2002. 101–113.

62 FEYÉR, 1970. 23.

63 GYULAI, 2002. 113.

64 FEYÉR, 1970. 23.

65 Lásd RÁ CZ, 2001.

66 Az alkoholizálás szokásainak orvosi vonatkozásáról lásd KARDOS, 1970. 70., valamint KUNDA, 1995.

67 FARAGÓ, 1959. 107.

68 FEJÉR, 1970. 44.

lenc óra körül került rá sor.⁶⁹ Túl azon, hogy a rendszeresség és az alkoholizmus nem kísérői egymásnak, és megeshet, hogy valaki egész éjszaka iszik, nem kell feltételeznünk, hogy bármi különleges történt volna azon a napon Záh Feliciánnal. Előfordulhat ugyanis, hogy már kis mennyiségű alkohol is kifejezett tudatboruláshoz, heves indulatokhoz vezet.⁷⁰ Mai kifejezéssel élve Záh Felicián lecsúszóban lévő egzisztencia volt, önpusztító személyiség, s mint ilyen egyre sűrűbben és egyre nagyobb mértékben menekült az alkohol bódulatába.⁷¹ Ha ebben az állapotban ment be az ebédlőbe, akkor nem lehet tudni, mi járhatott a fejében; bármi kiválthatta leromlott idegrendszeréből az írásokban szereplő tébolyt. Talán végre akarta hajtani az összeesküvők által elhatározottakat, talán megunta, hogy harcoljon Klára becsületéért vagy elveszett címeiért, talán éppen ezek valamelyikéért ment be ismét szót emelni, csak borban fogant igazán az elutasítását nem bírta már elviselni.⁷² Közvetlen bizonyítékok híján csak ezek a talánok maradnak.

A hagyományos elméletek mellett és ellen ugyanannyi érv szól; mind Klára megbecstelenítésének hipotézise, mind az összeküvés megléte kétségeket ébreszt. Legvalószínűbben tehát az ítéletlevélben leírt mellőzöttség az, ami Záh Feliciánt katasztrofális tetteire vezette.⁷³ Nehéz ezt elfogadnunk, részben az idők során ráakódott romantikához képest túl prózai, valamint önmagában nem is elégséges magyarázat a józan ész elvesztésére.

Az alkoholember felvetése új szempontként magyarázatot adhat sok olyan kérdésre, mely az eddigi elméletekben bizonytalanságokat okozott, valamint kiküszöböli az egykorú, és egyébként hitelesnek tartott dokumentumokban meglévő ellentmondásokat. Mindennek ellenére ez is csak egy hipotézis. Ugyanis az elmélet bizonyíthatatlan, és persze bizonyíthatatlanságában egyben megcáfolható is. Bizonyítékot soha nem fogunk találni rá, hiszen éppen abból adódóan, hogy mindenki borral élt a fertőző víz helyett, senkinek nem tűnt fel, és nem is tartotta érdemesnek megemlíteni, hogy egy borissza ember követte el a merényletet.

69 Magyar néprajz, 1997. 544.

70 ORTHMAYR, 1970. 101.

71 Az alkoholizmus kialakulásáról és annak fázisairól lásd: KARDOS, 1970. 77–90.

72 Bor hatása alatt álló ember igazságtudatáról lásd: FARAGÓ, 1959. 42.

73 PETROVICS, 2000. 430.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALMÁSI

2000 ALMÁSI Tibor: Záh Felicián ítéletlevele. In: *Aetas*, 15. (2000) 1–2. sz. 191–197.

BERTÉNYI

1987 BERTÉNYI Iván: *Magyarország az Anjouk korában*. Budapest, Gondolat, 1987.

BOLLÓK

2004 *Képes Krónika*. Ford.: Bollók János. Budapest, Osiris, 2004.

BONFINI

1995 BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Budapest, Balassi, 1995.

BOTKA

1873 BOTKA Tivadar: Adalékok a visegrádi merénylet történetéhez. In: *Századok*, 7. (1873), 453–461.

ENGEL

2001 ENGEL Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, História, MTA Történettudományi Intézet, 2001.

FARAGÓ

1959 FARAGÓ István: *Alkohol, koffein, kábítószerek*. Budapest, Medicina, 1959.

FEJÉR

1970 FEJÉR A. György: A heveny és idült alkoholmérgezés pathophysiologiája. In: *Alkoholfogyasztás és alkoholizmus*. Szerk.: MÉTNEKI János. Budapest, Medicina, 1970. 34–63.

FEYÉR

1970 FEYÉR Piroska: *Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest, Akadémia, 1970.

GYULAI

- 2002 GYULAI Ferenc: A kárpát-medencei szőlő- és borkultúra régészeti-növénytani emlékei. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk.: BENYÁK Zoltán – BENYÁK Ferenc. Budapest, Hermész Kör, 2002. 101–113.

HÓMAN – SZEKFŰ

- 1936 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. II. köt. Budapest, k.n., 1936.

KK

- 1986 *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya. A jegyzeteket írta: Kristó Gyula. h.n., Európa, 1986.

KARDOS

- 1970 KARDOS György: Az alkoholizmus és az alkoholista. In: *Alkoholfogyasztás és alkoholizmus*. Szerk.: MÉTNEKI János. Budapest, Medicina, 1970. 64–90.

KRISTÓ

- 1973 KRISTÓ Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, Akadémia, 1973.

KRISTÓ – MAKK

- 1988 *Károly Róbert emlékezete*. Szerk.: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc. Budapest, Európa, 1988.

KUNDA

- 1995 KUNDA, Stanislav: A rendszeres ivás jelensége az alkohol individuális diagnosztikájában. In: *Szervenélybetegségek*, 3. évf. 5. sz. (1995) 350–352.

Magyar néprajz

- 1997 *Magyar néprajz, nyolc kötetben. Anyagi kultúra* 3. IV. köt. Főszerk.: BALLASSA Iván. Szerk.: FÜZES Endre, KISBÁN Eszter. Budapest, Akadémiai, 1997.

MARCZALI

- 1899 MARCZALI Henrik: Zah Felicián pöre. In: *Budapesti Szemle*, 276. (1899) 379–390.

MÁTYÁS

- 1905 MÁTYÁS Flórián: Népmondák és történeti adatok Záh Felicián mérényletéről. In: *Századok*, 39. (1905) 98–118.

OTHMAYR

- 1970 OTHMAYR Alajos: Az alkoholizmus neuropsychiatriai következményei. In: *Alkoholfogyasztás és alkoholizmus*. Szerk.: MÉTNEKI János. Budapest, Medicina, 1970. 91–118.

PETROVICS

- 2000 PETROVICS István: Orgyilkosok Temesvárott: mérénylet I. Károly király ellen. In: „*Magyaroknak eleivől.*” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: PITI Ferenc. Szeged, k.n., 2000, 421–434.

PÓR

- 1900 PÓR Antal: Záh Felicián pöre, Kritikai észrevételek Marczali Henrik kritikai tanulmányára In: *Századok*, 34. (1900), 1. sz. 1–9.

RÁCZ

- 2001 RÁCZ András: A magyar társadalom italozási szokásai a XVI-XVII. században. In: *Életünk*, (2001) 7–8. sz. 718–732.

TÓTH

- 2001 *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Szerk.: TÓTH István György. Budapest, Osiris, 2001.

TÓTH

- 2003 TÓTH Krisztina: Hirtelen mérénylet vagy szervezett összeesküvés? (Újabb adatok Zách Felicián mérényletéhez.) In: *Turul*, 76. (2003) 1–2. sz. 47–51.